

Deugdzaamheid voor de buitenwacht: de gevel van het huis Cardinaal te Groningen

Victor M. Schmidt

Het huis Cardinaal in Groningen geldt als één van de fraaiste Renaissancehuizen van Nederland en wordt dan ook in verscheidene overzichtswerken besproken (afb. 1).¹ Er zijn twee redenen om het huis hier opnieuw aan de orde te stellen. Ten eerste is de plastische decoratie van de gevel, zo deze al wordt vermeld, nog niet geïnterpreteerd. Ten tweede is het mogelijk deze decoratie in verband te brengen met de bouwheer, die met een grote mate van waarschijnlijkheid kon worden geïdentificeerd. De gevel wint hierdoor aan belang als een voorbeeld van een zinvolle decoratie die de status en cultuuridealen van de eigenaar tot uitdrukking brengt.

Beschrijving en lotgevallen

De gevel is opgebouwd uit Bentheimer zandsteen.² Hij is geleed door drie zuilenordes: de Dorische op de begane grond, de Ionische op de verdieping en de Korinthische op de top. Alle zuilschachten zijn gecanneleerd; de Dorische en Ionische zijn bovendien onderaan versierd met trofeeën en kandellabermotieven. Zowel in de twee buitenste halfzuilen op de begane grond als in de geveltop is de datering aangebracht: 1559.

De architect van de gevel is niet bekend. Voor directe voorbeelden wordt doorgaans verwezen naar Emden, waar vergelijkbare gevels onder Zuidnederlandse invloed zijn gebouwd. Op grond van deze parallellen, de gebruikte steensoort en de arbeidsdeling die sedert de late Middeleeuwen in het bouwvak gebruikelijk was, is het niet onwaarschijnlijk dat de gevel in Noord-Duitsland is besteld en ter plekke is opgebouwd.³ Een spectaculair voorbeeld van deze gang van zaken uit latere tijd is de gevel van het Leidse stadhuis. Het ontwerp hiervoor werd geleverd door Lieven de Key uit Haarlem en uitgevoerd in Bremen door Lüder van Bentheim, die de gevelonderdelen vervolgens ter plaatse kwam stellen.⁴

De gevel staat niet meer op de oude plaats. Oorspronkelijk stond het huis Cardinaal, zo genoemd naar de laatste bewoner, de effectenhandelaar Klaas Cardinaal, op de plaats van de nrs. 38-38A in de Oude Kijk in 't Jatstraat in Groningen (afb. 1). In 1893 is het verkocht en afgebroken, maar de gevel is aangekocht door het toenmalige Museum van Oudheden in de hoop 'dat weldra de gevel weder in de handen van een anderen eigenaar zal overgaan, om eerlang opnieuw in Groningen te worden opgericht'.⁵ Deze hoop ging pas ruim twintig

Afb. 1. Groningen, Huis Cardinaal, gedat. 1559, toestand voor 1893. Foto J.G. Kramer (Gemeentearchief Groningen).

jaar later in vervulling, toen het Provinciehuis aan het Martiniekerkhof door het huidige gebouw werd vervangen. Bij die gelegenheid heeft men de gevel voor de conciergewoning geplaatst, met als resultaat dat een stuk echte Renaissance-architectuur is geïncorporeerd in het neo-rennaissance ontwerp van de toenmalige rijksbouwkundige J.A. Vrijman.⁶ De gevel is evenwel in iets gewijzigde vorm opgericht. De top is verhoogd met een vensterpartij in een rolwerk-

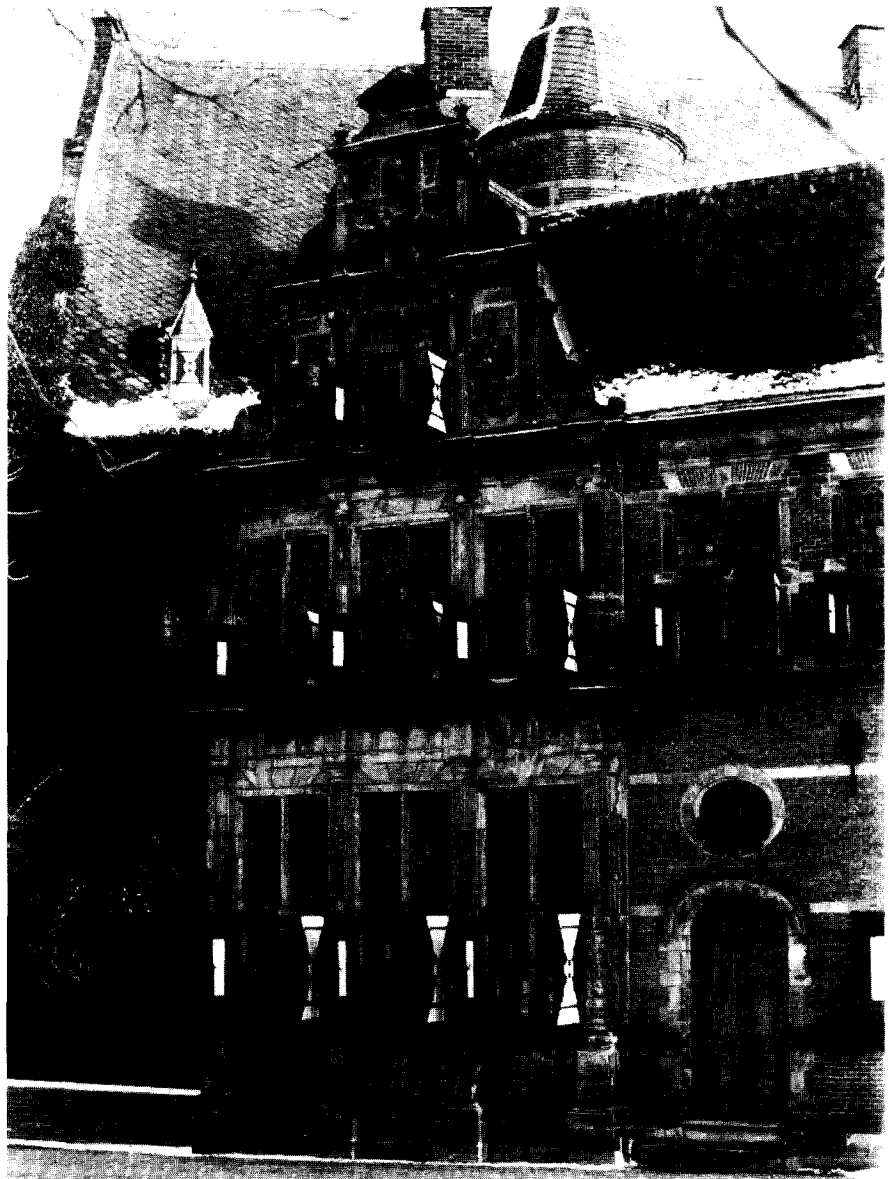
cartouche en twee vleugelstukken, terwijl de twee oorspronkelijke vleugelstukken met de naakte vrouwenfiguren zijn weggelaten (afb. 2). Bovendien blijkt uit foto's van voor de Tweede Wereldoorlog, dat op de gevel een beeld van keizer Karel V was geplaatst (afb. 3). Wie de maker ervan is geweest en hoe het beeld aan zijn, ongetwijfeld treurige, einde is gekomen kon helaas niet worden achterhaald.⁷

De oorspronkelijk toestand van het huis aan

de Oude Kijk in 't Jatstraat is vastgelegd op enkele oude foto's. Bovendien heeft architect N.W. Lit voor de afbraak de gevel nog eens getekend (afb. 1 en 4). Oudere afbeeldingen zijn niet bekend. Het huis is alleen terug te vinden op de zeventiende-eeuwse vogelvluchtk kaart van Groningen door Egbert Haubois.⁸ Duidelijk is te zien dat het huis aan de noordzijde een gang had die naar een plaats leidde, waaraan verscheidene achterhuizen stonden. De hoofdingang van het huis lag ook aan deze gang, want pas later kon men aan de straatzijde naar binnen via de deur in het erbij getrokken pand aan de zuidzijde (afb. 5).

Bouwheer

Dank zij archiefmateriaal, dat de heer W.K. van der Veen van het Gemeentearchief Groningen met een royaal gebaar ter beschikking stelde, kon de vermoedelijke bouwheer van het huis worden achterhaald. De eerste duidelijke verwijzing naar het pand en een eigenaar vindt men in een akte van 21 september 1590. Hierin verklaart 'Alijt Pouuels dochter, ehelijcke huijsvrouwe van Harcke Bolsma woenende binnen Emden', aan ene Johan van Taelingen te verhuuren 'haere huijsingen, hebbende een gewel van bentummer steen, haer van haren za. vader Pauuels Korffken aengeerft staende binnen deser stadt opte westerzijde vant Rechte Jat'.⁹ De uitdrukkelijke toevoeging dat het huis een zandstenen gevel had doet vermoeden dat er toen geen andere huizen met een dergelijke gevel in de Oude Kijk in 't Jatstraat ("het Rechte Jat") hebben gestaan. Inderdaad blijkt ook uit latere verkoopakten dat hier het huis Cardinaal wordt bedoeld.¹⁰ Een huis van Pauwel Korffken, of Pauwel Cornelis, zoals hij ook wel werd genoemd, komt in twee stukken uit 1556 ter sprake, maar helaas wordt niet precies vermeld waar dit huis zich bevond. In het eerste document, gedateerd 14 maart 1556, beslissen burgemeesters en raad in een geschil tussen Pauwel en ene 'Lambert kystemaker' over het medegebruik van een gang naast Pauwels huis.¹¹ Deze gang, 'genoempt den krommen elleboghe', is mogelijk de gang die op de kaart van Egbert Haubois is aangegeven. Of die gang toen de Kromme Elleboog heette, kan voorsnog niet worden bevestigd; in ieder geval wordt niet de tegenwoordige Kromme Elleboog (geen steeg maar een straat) bedoeld. Het tweede document is interessanter, omdat men er uit kan opmaken dat Pauwels huis recentelijk was verbouwd. Op 9 december 1556 verklaart ene Grete van Dockum dat zij negen jaar eerder is herdoopt en wel in een huis 'dat naderhandt nedergeworpen is ende daer nu ter tijt Pauwell Korffkens woenachtich ys'.¹² Of dit huis het huis Cardinaal is? In ieder geval blijkt uit rekeningen over 1569-1570, dat Pauwel voordien woonde in een huis 'staende int Rechte Jadt'.¹³ Neemt men deze gegevens bij elkaar, dan is het alles-

Afb. 2. Groningen. Provinciehuis met de gevel van Huis Cardinaal, huidige toestand (foto auteur).

zins waarschijnlijk dat Pauwel Cornelis het huis Cardinaal in of vlak voor 1556 heeft laten verbouwen en vervolgens in 1559 de gevel ervoor heeft laten zetten.

Over Pauwel Cornelis is iets bekend, doordat de Raad van Beroerten hem en 65 andere Groningers begin 1570 vanwege protestantse sympathieën heeft veroordeeld tot verbanning en confiscatie van goederen. Uit de stukken rond deze veroordeling blijkt het volgende. Pauwel was van beroep korvenmaker (vandaar dus zijn bijnaam Korffken), lid van de gezworen meente¹⁴ en hopman van de schutters.¹⁵ Dergelijke hoplieden, vier in getal, gaven niet alleen leiding aan militaire oefeningen en voerden het bevel in geval van oorlog, zij hadden ook een soort politietak, nl. de controle op maten en gewichten en de verkoop van levensmiddelen op de markt.¹⁶ Pauwel genoot dus enige macht en aanzien en was

niet onbemiddeld, want anders had hij de zandstenen gevel van zijn huis niet kunnen bekostigen.

Negen Besten

De top van de gevel is versierd met drie koppen, die blijkens de opschriften 'KOENINCK DAVIDS', 'ALLICXANDER MAGNVS' en 'CAROLVS MAGNVS' voorstellen (afb. 6). Deze drie zijn ongetwijfeld een verkorte versie van de Negen Besten. De Negen Besten zijn negen exemplarische figuren uit het heiden-, joden- en christendom die tot een vaste reeks waren samengevoegd: Hector, Alexander de Grote en Julius Caesar; Jozua, David en Judas Makabeus; koning Arthur, Karel de Grote en Godfried van Bouillon. Deze Negen waren zo'n bekend onderwerp in de literatuur en

beeldende kunst van de late middeleeuwen en de vroege nieuwe tijd, dat het ook in verkorte vorm zal zijn herkend.¹⁷ Dat op de Groningse gevel inderdaad de Negen Besten werden bedoeld, blijkt uit het feit dat uit elk trio één figuur is gekozen. Voor alle negen was op deze bescheiden gevel kennelijk geen plaats.

Het thema van de Negen Besten (**Fr.** Neuf preux, **Eng.** Nine worthies) is in het begin van de veertiende eeuw ontstaan in een hoofse context, waar de Negen als exemplarische ridders werden beschouwd. Vervolgens moeten zij al spoedig zijn geannexeerd door de burgerij. Een zeer vroeg voorbeeld, dat tevens één van de oudste getuigenissen is van het thema in de beeldende kunst, is de beeldenreeks in de Hanzezaal van het Keulse stadhuis, die tegenwoordig rond 1330 wordt gedateerd.¹⁸ In overeenstemming met de functie van de ruimte als raads- en gerechtszaal maakte de reeks deel uit van een iconografisch programma dat de gerechtigheid tot onderwerp had.¹⁹ Dezelfde functie en betekenis van de Negen blijkt uit de ramen van de voormalige vierschaar van het stadhuis van Lüneburg (ca.1420), waar zulks met zoveel woorden op tekstbanden staat aangegeven, die vier figuren boven de hoofden van de

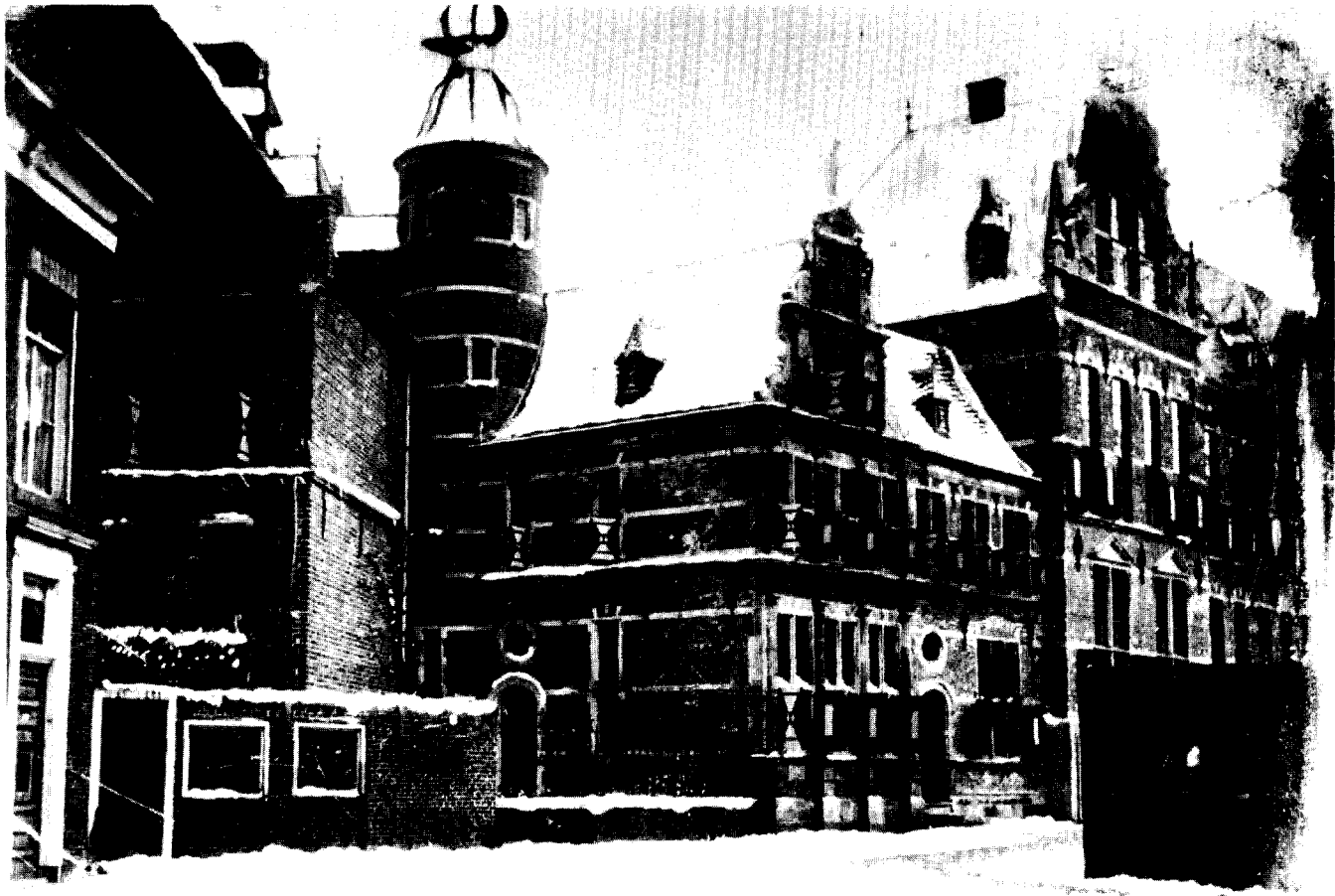
Negen houden.²⁰ Als voorbeeld van de Negen uit een stadhuis in de Nederlanden wijst men doorgaans op de consoles uit het Mechelse Schepenhuis, die in 1384-1385 door Jan I Keldermans werden gebeeldhouwd.²¹ Minder bekend is dat het de bedoeling was de Negen ook in het stadhuis van Kampen aan te brengen. De reeks is waarschijnlijk nooit gereed gekomen, want alleen de beelden van Alexander en Karel de Grote, beide daterend uit het begin van de 15de eeuw, zijn voltooid.²²

In andere stedelijke gebouwen dan stadhuisen moet de betekenis van de Negen zijn afgezwakt tot algemene voorbeelden van deugdzaamheid en rechtschapenheid. Een interessant voorbeeld is een vertrek uit het huis van het Augsburgse wevergilde, dat in 1457 door Peter Kaltenhofer werd beschilderd. Het houten plafond en de wandbekleding, die nu in het Bayerisches Nationalmuseum te München worden bewaard, tonen een iconografisch programma dat goed vergelijkbaar is met dat van de Keulse Hanzezaal. Kunnen de Negen daar, evenals in andere stadhuisen, in verband worden gebracht met de gerechtigheid, hier zal hun betekenis algemener zijn geworden als voorbeelden van goed bestuur en deugdzaamheid.²³ Hetzelfde kan men zeg-

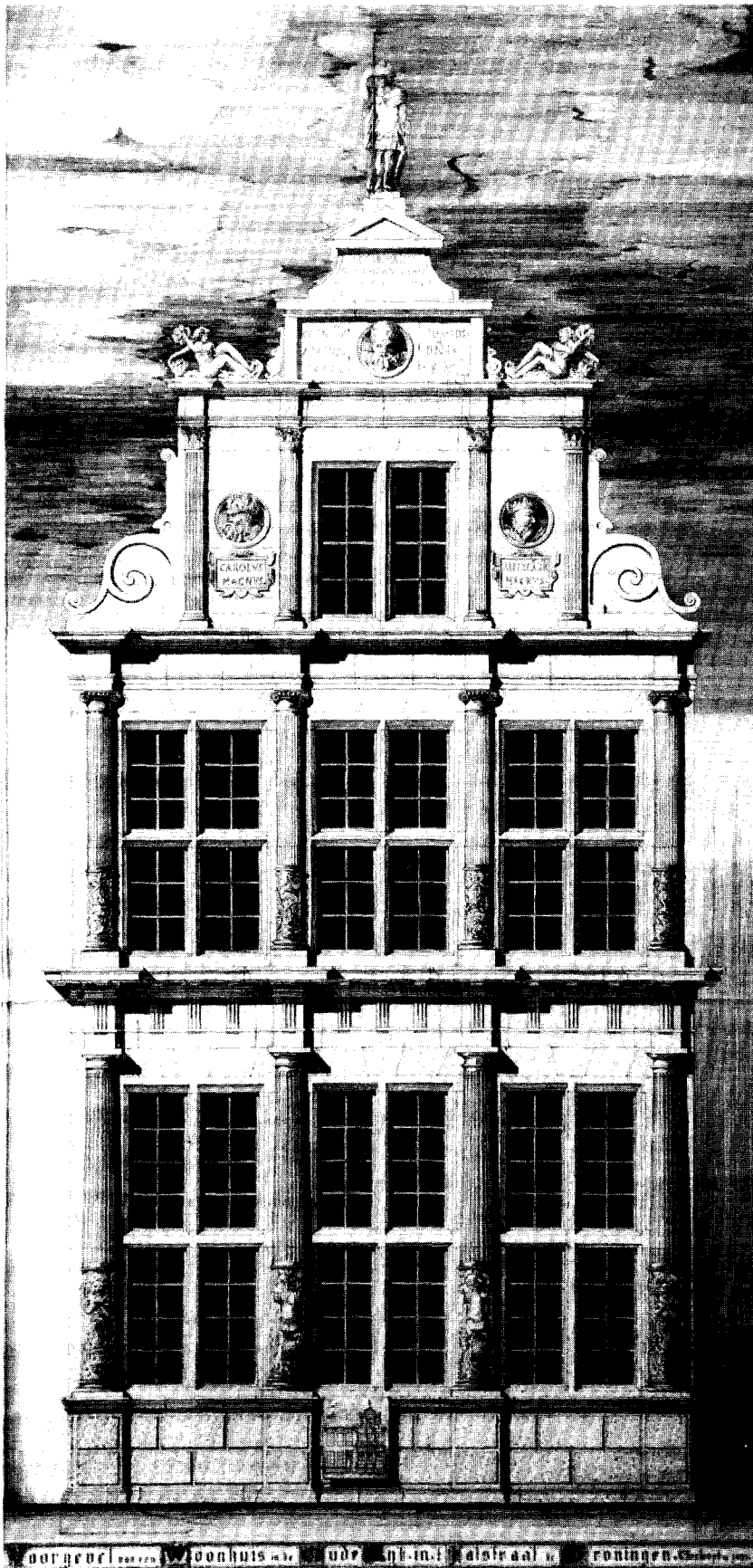
gen van openbare werken als stadsfonteinen. Eén van de fraaiste voorbeelden is de Schöner Brunnen te Neurenberg (1385-1396), waar de Negen deel uit maken van een zelfde constellatie als in de Hanzezaal en de Augsburgse gildekamer. Bovendien geven twee gedichten op deze fontein, uit het eind van de 15de eeuw en 1587, nog eens aan hoe men tegen de Negen aankeept: zij waren 'Neun gottselige frome Persohn'.²⁴

Karel V

Hiermee is nog niet alles over de plastische decoratie van de Groningse gevel gezegd. De tekening van Lit uit 1894 laat zien, dat de gevel oorspronkelijk bekroond is geweest met een beeld van een figuur in antiek krijgstenue (afb. 4). Net als de gevel is dit beeld in 1893 door het Museum van Oudheden aangekocht. Uit het betreffende jaarverslag blijkt evenwel dat het beeld al sinds het midden van de vorige eeuw niet meer op de gevel stond, omdat het toen uit oogpunt van veiligheid op last van het gemeentebestuur moest worden verwijderd.²⁵ Gelukkig is het bewaard gebleven en staat het sinds 1968 op het voormalige

Afb. 3. Groningen, Provinciehuis met de gevel van Huis Cardinaal, ca. 1920. Anonieme foto (Gemeentearchief Groningen).

Afb. 4. N.W. Lit. Voorgevel van een Woonhuis in de Oude Kijk in 't Jatstraat te Groningen. Pentekening, 1894. 135 x 66,5 cm. (Gemeentearchief Groningen).

landgoed Oude Werf in Winschoten.²⁶ Om stilistische redenen kan het echter onmogelijk een beeld uit 1559 zijn en moet het om een latere, zeventiende-eeuwse, vervanging gaan (afb. 7).

Over het oorspronkelijke beeld wordt men ingelicht door de inscriptie onder het fronton. Op de tekening van Lit luidt die: CAESAR.MAGNVS / ROMANORVM.IMPE / RATOR.SEMPER.AVGVS / TVS. Deze tekst is hoogstwaarschijnlijk niet geheel correct. 'Magnus' als bijvoeglijk naamwoord bij 'Caesar' is merkwaardig, evenals de daaropvolgende titulatuur. Vermoedelijk heeft Lit de tekst naar eigen inzicht aangevuld. Op de foto's van de oude situatie in de Kijk in 't Jatstraat is namelijk te zien dat het bovenste deel van de inscriptie schuil gaat onder cement (?) (afb. 1). Op de huidige gevel staat in plaats van CAESAR.MAGNVS: CAROLVS.QVINTVS (afb. 6). Hoewel ik niet heb kunnen nagaan of dit deel van de inscriptie oorspronkelijk is dan wel een restauratie, is de tekst geloofwaardig, ook al was keizer Karel V in 1559 reeds overleden. Ook een dergelijk beeld kan in een lange traditie worden geplaatst.

Het wekt geen verbazing beelden van landsheren in een stedelijke context vooral bij stadhuisen aan te treffen. Zo sierden series gravenbeelden een aantal stadhuisen in Vlaanderen, Holland en Zeeland (of was dat althans de bedoeling),²⁷ en was het stadhuis van de rijksstad Nijmegen getooid met een reeks keizerbeelden.²⁸ Interessanter zijn evenwel de koppelingen van de beeltenis van de landsheer met het thema van de Negen Besten. In de Keulse Hanzesaal wordt de beeldengroep van de Negen bekroond door een beeld van de keizer, die bij een datering van de groep rond 1330 Lodewijk de Beier moet voorstellen.²⁹ Keizer Frederik III, vergezeld van de zeven keurvorsten, is in de Augsburgse gildekamer afgebeeld. De keurvorsten alleen staan op de Schöner Brunnen in Neurenberg. De stadsfontein van Brunswijk (1408) tenslotte is niet versierd met beeltenissen, maar met de wapenschilden van het Heilige Roomse Rijk, de keurvorsten, de stad Brunswijk en de huizen Brunswijk-Land en Lüneburg-Land in combinatie met die van de Negen.³⁰ Vanzelfsprekend werd op deze manier de verbondenheid van de stad met het rijk of de landsheer aangegeven. Het ging echter om meer: de landsheer stond garant voor de stadsrechten. Niet voor niets wordt de keizer in de Keulse Hanzesaal geflankeerd door de personificaties van het verdedigings- en stapelrecht. Ook het beeld van Karel V op het huis Cardinaal zal men in dit licht moeten zien. Toen de stad Groningen Karel V in 1536 als heer erkende en daarmee feitelijk een onderdeel werd van de Nederlanden, had zij ervoor gezorgd dat vele privileges werden behouden. Ook later bleek de stad er telkens op beducht te zijn haar vrijheden te handhaven.³¹ Een beeld van de keizer was een permanente herinnering aan de indertijd gewaarborgde hoogte.

Conclusie

De beschouwing van de decoratie van het huis Cardinaal is daarmee afgerond. De koppen van David, Alexander en Karel de Grote die de gevel sieren zijn een verkorte versie van de Negen Besten. Dit thema had sedert het tweede kwart van de 14de eeuw een duidelijke plaats in een stedelijke context, waar de Negen werden beschouwd als voorbeelden van gerechtigheid en goed bestuur of, algemener, als deugdzaam en rechtschapen figuren. Het beeld van Karel V, dat naar alle waarschijnlijkheid oorspronkelijk de gevel bekroonde, verwees naar de landsheer die de stedelijke privileges had bevestigd. Deze iconografie is toegepast op het huis van een particulier om diens status en idealen vorm te geven. Naar alle waarschijnlijkheid was hij Pauwel Cornelis, die als lid van de gezworen meente en hopman betrokken was bij het bestuur van de stad. Met de gevel van zijn woonhuis presenteerde de hopman Pauwel zich aan de buitenwacht als een welgesteld en rechtschapen gezagsdrager.

Afb. 5. Jan Lubberts Langeweerd naar Egbert Haubois. *Kaart van de stad Groningen*, detail: de Oude Kijk in 't Jaltstraat met het Huis Cardinaal. Gravure, jaren 60 van de 17de eeuw (foto auteur).

Afb. 7. Zandstenen beeld, eind 17de eeuw. Winschoten, Oude Werf (foto auteur).

Afb. 6. Detail van de gevel, huidige toestand (foto auteur).

Noten

- 1 De belangrijkste literatuur over het huis: F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, II, 's-Gravenhage 1931, 328-330; E. Neurdenburg, *De historische schoonheid van Groningen* (Heemschuts-reeks, 16), Amsterdam 1946, 49-51; E.H. ter Kuile, 'De architectuur', in S.J. Fockema Andrae, E.H. ter Kuile en R.C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, Amsterdam 1957, 103; H.-R. Hitchcock, *Netherlandish scrolled gables of the sixteenth and early seventeenth centuries*, New York 1978, 45; A.T. Schuitema Meijer, 'De vogelvluchtkaart van Egbert Hauboos in haar weergave van de burgerlijke bouwkunst' in: L. Boiten en J. van den Broek (red.), *De kaart van Egbert Hauboos, spiegel van wens en werkelijkheid*, Alphen aan den Rijn - Groningen 1983, 95-131, spec. 105-106, 118-119; R. Vos en F. Leeman, *Het nieuwe ornament. Gids voor de renaissance-architectuur en -decoratie in Nederland in de 16de eeuw*, 's-Gravenhage 1986, 132.
- 2 Vergelijk H. Huisman, *Steengoed Groningen: een geologisch-historische wandeling door het centrum*, Groningen 1987, 8-9.
- 3 Vergelijk R. Meischke, 'Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6de serie, 5 (1952), kol. 161-230 (herdrukt in R. Meischke, *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort 1988, 127-207).
- 4 R. Meischke, 'Een nieuwe gevel voor het Leidse stadhuis', *Leids jaarboekje* 81 (1989), 54-83.
- 5 *Verslag van den toestand van het Museum van Oudheden voor de provincie en de stad Groningen over het jaar 1893*, 8-9.
- 6 Voor het ontwerp van Vrijman zie J. Oude Alink, 'Het Academieggebouw', in: A. van der Woud (red.), *De innige betrekking tussen stad en hogeschool. Architectuur en stedenbouw van de Rijksuniversiteit Groningen, 1950-1984*, Groningen 1984, 121-122.
- 7 Dossiers over de bouw van het Provinciehuis zijn te vinden in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, Tweede Afdeling, Binnenlandse Zaken, Kunsten en Wetenschappen 1875-1918, nrs. 644-645; en in het Rijksarchief in Groningen, Provinciale Archieven, B III, 77 en 77a. De dossiers bevatten geen gegevens over de herbouw van de gevel. Alleen uit de plattegronden van de nieuwbouw is op te maken, dat de beslissing over de herplaatsing op een gegeven moment is genomen. Zie de bouwtekeningen in de aangehaalde dossiers in het Rijksarchief in Groningen en die in het Algemeen Rijksarchief, Afdeling Kaarten en Tekeningen, Rijksgebouwendienst, inv. nrs. GR 44, GR 55 en GD 7. Een restauratievoorstel uit het begin van de jaren '60 geeft inzicht in de toenmalige toestand van de gevel. Zie het Dossier Groningen, Provinciehuis 1949-1963, in het Oud-archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch.
- 8 De afbeelding in Schuitema Meijer, op. cit., 105, afb. 15, geeft niet het huis Cardinaal aan, maar het huis ten noorden ervan.
- 9 Gemeentearchief Groningen (GAG), Rechterlijke Archieven III m 1, nr. 3.
- 10 GAG, Rechterlijke Archieven, III m 1, nr. 3; 1605-62.
- 11 GAG, Rechterlijke Archieven, III b 1, p. 143-144.
- 12 Zie *Diarium van Egbert Altling 1553-1594*, red. W.J. Formsma en R. van Roijen (Rijks geschiedkundige publicatiën, grote serie, 111), 's-Gravenhage 1964, 69.
- 13 Rijksarchief Groningen, Archief Rekenkamer, inv. nr. 6, Rekening van Feicko van Fritema over het tweede halfjaar van 1569, fol. xxxvi; Rekening over het eerste halfjaar van 1570, fol. xxix.
- 14 J. Kleijntjens S.J., 'Beeldenstorm in Groningen en in "de Ommelanden"', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht. Bijdragen*, 67 (1948), 171-216, spec. 211. Zie ook de proclamatie van Filips II d.d. 17 mei 1569, die als bijlage is afgedrukt in *Supplication im Jar LXX. zu Speir vor Key. Ma. Chur vnd Fursten, sampt allen Reichs Stenden, wegen der hochbenottragten gewiechnen vnd vertriebenen aus der Stat vnd Lantschafft Groningen zu irer, vnd des geliebten Vatterlands erretung offentlich furgebracht vnd eingegeben* (...), s.l., 1570, fol. 37v-39v; en verder de officiële veroordeling d.d. 26 januari 1570, afgedrukt in J. Marcus, *Sententien en Indagingen van den hertog van Alva, uitgesproken en geslagen in zynen bloeddraedt* (...), Amsterdam 1735, 216-217.
- 15 Zie *Supplication*, fol. 40v-42. Ook uit een aantekening van 30 september 1574 blijkt, dat Pauwel een 'hoptman' was. Zijn weduwe en kinderen, zich beroepend op een generaal pardon in dat jaar, zijn toen voor burgemeesters en raad van Groningen verschenen. Kennelijk hebben zij het indertijd in beslag genomen huis teruggekregen, want anders had Alijt het niet van haar vader kunnen erven. Zie *Diarium*, cit., 280.
- 16 Voor deze hoplieden in het algemeen zie J.A. Feith, *Uit Groningen's verleden*, Groningen 1902, 230-231.
- 17 R.L. Wyss, 'Die neun Helden. Eine ikonographische Studie', *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 17 (1957), 73-106, en H. Schroeder, *Der Topos der Nine Worthies in Literatur und bildender Kunst*, Göttingen 1971. De Nederlanden blijven in deze studies onderbelicht. Zie voor de literatuur: Th. Verlaan, 'De Negen Besten: een eerste verkenning', *LEKR. Letterkundekrant van het Nederlands Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen*, 2 (1977), nr. 3, 17-23, en W. van Anrooij, *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes*, Amsterdam 1990, 11-12, 180, 271 noot 68. Zie voor de beeldende kunst: V.M. Schmidt, 'De Negen Besten in de Nederlanden', *Antiek* 25 (1990/1991), 443-449.
- 18 F. Mühlberg, 'Der Hansasaal des Kölner Rathauses', *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 36 (1974), 65-98; H.P. Hilger in: *Die Parler und der Schöne Stil 1350-1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern*, red. A. Legner, I, Keulen 1978, 211-212.
- 19 E. Trier, 'Die Prophetenfiguren des Kölner Rathauses, II. Ein Beitrag zur Profanikonographie des Mittelalters', *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 19 (1957), 193-224; Wyss, op. cit., 86-87.
- 20 'Ad per(eun)dum properat qui cito iudicat' (Wie snel oordeelt gaat snel te gronde), 'Beati qui custodiunt iudicium et (s)ciunt iusticiam reperire' (Zalig zijn zij die de gerechtigheid bewaren en weten te vinden), 'Ante iudicium para iusticiam et (aeque) loquere disce' (Betracht rechtvaardigheid alvorens te oordelen en leer onpartijdig te spreken) en 'Optimus iudex qui cito intelligit et tarde iudicat' (De beste rechter is hij die snel van begrip is en laat van oordeel). Wyss, op. cit., 87; Schroeder, op. cit., 108. De tweede en derde tekst zijn parafrasen van resp. Ps. 105 (106), 3 en Eccli. 18, 19; de bronnen voor de overige teksten heb ik niet kunnen achterhalen.
- 21 Schroeder, op. cit., 112-114; J.H.A. de Ridder, *Gerechtigheidsstafereien voor schepenuizen in de Zuidelijke Nederlanden in de 14de, 15de en 16de eeuw* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, LI, 45), Brussel 1989, 14-19.
- 22 D.P.R.A. Bouvy, *Middeleeuwsche beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, 32-33 en afb. 27a en b; A.J. Gevers en J. ten Hove, *Raadhuis van Kampen* (Kleine monumenten reeks), Zwolle 1988, 22-23. De huidige beelden aan de westgevel zijn modern en dateren uit de jaren '30.
- 23 V.M. Schmidt, *De luchtvaart van de Alexander de Grote in de verbeelding der Middeleeuwen*, diss. Groningen 1988, 163-166, 208.
- 24 De gedichten worden geciteerd in Schroeder, op. cit., 163-164.
- 25 *Verslag van den toestand van het Museum van Oudheden* (noot 5), 16.
- 26 P.L. de Vrieze, 'Een tuinkoepel in Winschoten', *Heemschut* 48 (1971), 164-166; idem, *Tuinkoepels en tuinhuizen in de provincie Groningen*, s.l. 1986, 50-52.
- 27 Voor dergelijke beelden aan laatmiddeleeuwse Hollandse stadhuizen zie R. van Lutternvelt, 'Bijdragen tot de iconographie van de graven van Holland, naar aanleiding van de beelden uit de Amsterdamse vierschaar', *Oud Holland* 72 (1957), 73-91, spec. 73, 86-87. Voor de beelden aan het stadhuis van Middelburg zie W.S. Unger, *De monumenten van Middelburg*, Maastricht 1941, 22-23 en Bouvy, op. cit., 167. Het stadhuis van Veere was versierd met beelden van de Heren van Veere, *ibid.*, 167-168. De beelden voor de gevel van het laatgotische schepenuis van de keure te Gent zijn pas aan het van de 19de en het begin van de 20ste eeuw gerealiseerd. Zie F. Van Tyghem, *Het stadhuis van Gent* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, XL, 31), Brussel 1978, 254-259.
- 28 De beelden waren in 1553-1554 vervaardigd door de Utrechtse beeldhouwer Cornelis Sass. Zie A.G. Schulte, 'Het Stadhuis aan de Burchtstraat', in G. Lemmens (red.), *Het Stadhuis van Nijmegen* (Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, 4), Nijmegen 1982, 25-26 en afb. 62 en 64.
- 29 Mühlberg, op. cit., 88.
- 30 Schroeder, op. cit., 123-124.
- 31 W.J. Formsma, 'De landsheerlijke periode', in W.J. Formsma e.a. (red.), *Historie van Groningen, Stad en Land*, Groningen 1976, 173-206.